

ORTA ÇAĞ'DA YAKIN DOĞU TARİHİ VE TÜRKLER*

Baykan Sezer

Türkiye Sosyolojisi Seminerleri çerçevesinde bu kez ele alacağımız kitap, W. Heyd'in konusunda klasikleşmiş ve dilimize *Yakın Doğu Tica-ret Tarihi* adı altında çevrilmiş çalışması olacaktır (Çev. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kumumu, 1975). Türk toplumunun bugünkü yerini ve geleceğini daha iyi tanıyabilmemiz, anlayabilmemiz için bugününü ve geleceğini kayıtlayan toplumsal ve tarihi koşulların ancak Türk tarihi içinde ve kendimizce yürütülecek araştırmalarla kavranabileceği inancıyla bu seminerlerde tarihle ilgili kitapları, makaleleri ele alıyoruz. Heyd'in kitabı ve ele aldığı konu bize iki bakımdan ilgi çekici gelmiştir. Osmanlı tarihi ve dolayısıyla günümüz Türkiye'sine asıl gerçek kimliğini veren son dönem Türk tarihi Doğu-Batı ilişkileri dışında anlaşılamaz. Kitapta bu ilişkilerden söz edilmektedir. Türkler, Yakın Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu gibi tarihin en mükemmel dünya devletini kururlarken Anadolu'ya gelişlerinde varolan tarihi koşullardan ve ilişkilerden en iyi bir biçimde yararlanmışlardır. Son dönem Türk tarihini anlayabilmemiz için Orta Çağda Yakın Doğu'yu daha yakından tanımamız gerekmektedir. Bu kitap, bu konuda da bize yardımcı olmaktadır.

Son dönem Türk tarihi nasıl Yakın Doğu'nun özel koşulları içinde oluşmuş ve ona bağlı kalmışsa Yakın Doğu tarihi de başlangıcından beri yeryüzündeki Doğu-Batı çatışmasına bağlı olarak biçimlenmiştir.

* Bu yazı, *Türkiye Sosyolojisi Seminer Notları 1* başlığı altında *Sosyoloji Yıllığı Kitap 7* (Yay. Haz. Ertan Eğribel, İstanbul, 2000) içinde yayımlanan metnin bir bölümüdür.

Çalışmalarımızda çoğu kez ve her fırsatta Doğu-Batı çatışmasını konu edindik. Bugün bir yerde yeryüzünde ve tarih boyunca Doğu-Batı çatışmasının varlığını kimse tartışma konusu yapmamaktadır. Fakat bu çatışmanın etkileri ve boyutları konusunda aynı oybirliğinden söz etmek güçtür. Doğu-Batı çatışmasının tarihin en önemli etkeni saymak, bizim görüşümüz budur, toplumsal değişmelerde başrolü oynadığını ve hatta daha da ileri boyutta Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih içindeki yerini bütünüyle belirlediğini ileri sürmek, çalışmalarımızın bugünkü düzeyinde kanıtlanması gerekli bir varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmalarımızın önemi de ancak bu kanıtlama ile belirlenecektir. Çalışmalarımız aynı anda kanıtlamaya yönelik çalışmalardır. Bu nedenle yeni bir konuya başlamamızdan yararlanarak Doğu-Batı çatışması üzerinde kısaca ve belli bir görüntüsü içinde değinmek istiyoruz.

Uygarlıkların ortaya çıkışını ve toplumların tarih içinde izledikleri serüvenleri yakından incelersek toplumların aynı anda ve eş koşullar içinde uygarlık düzeyine geçemediklerini görürüz. Bugün biz, toplumların kaderlerini belli bir düzeye erişmiş toplumsal ilişkilerde arıyor ve buluyoruz. Yine değişik toplumlar ve olaylar üzerine bir yargıda bulunabilmemize bu ilişkiler yardımcı olmaktadır. Bugün toplumların kendi aralarında gösterebilecekleri farklılıkları da, bu arada Doğu-Batı ayrımı ve çatışmasını da, yine ancak bu toplumsal ilişkilerdeki farklılık ve özelliklerle açıklayabiliriz. Bu durumda karşımıza çıkan birinci sorun Doğu-Batı çatışmasının tarih sahnesine çıkışına ve tarih içinde kayıtlayıcı baş etken oluşuna izin veren koşulların açıklanması olmaktadır.

Biraz önce toplumların aynı anda ve eş koşullar altında uygarlık düzeyine geçemediklerini belirtmiştik. Bu durumda uygarlık öncesi dönemde toplumsal ilişkilerin kayıtlayıcı bir farklılık gösteremeyeceği bir düzeyde tarihi gelişmeyi coğrafya ve çevre koşullarına bağlı açıklamak kaçınılmaz olmaktadır. Toplumlar arası ilk farklılaşmalar söz konusu olduğuna göre, toplumun kendisinde arayamayacağımız nedeni coğrafya ve çevre koşullarına da bağlamazsak insanın kendi önünde aramamız ya da bazı insan topluluklarını daha tarih öncesinden Tanrı tarafından büyük aşama ve başarılarla görevlendirilmiş saymamız gerekecektir. Bu durumda eğer birinci varsayım geçerli ise günümüzde toplumlar arası farklılıklar ve Batı'nın ayrıcalıklı durumu Batı insanının üstünlüğü ve Tanrının sevgili kulları olmalarıyla açıklayabilir ki bu da bizi doğrudan doğruya ırkçılığa ve Batı ırkçılığına götürür. Ya da toplumlar arasında henüz uygarlık çizgisine ulaşılmadan önce uygarlık farkı olduğunu kabul etmek zorunda kalacağız ki, bu da Marx'ın Doğu toplumlarını tanımlamak için ileri sürdüğü ATÜT modelini açıklamak isterken düştüğü yanlış yinelemek olmaktadır.

Bu durumda başlangıçta toplumlar arasında ilk farklılaşmalara coğrafyanın ve çevrenin yol açtığını kabul etmek gerekmektedir. Doğu uygarlıklarının doğuşunda doğal koşulların önemine daha önce de değinmiştik. Uygar-

lıkları bir yerde insanların doğa önünde etkinlik ve egemenlik kazanabilmek için gerçekleştirdikleri örgütlenme biçimleri olarak tanımlarsak, en azından uygarlıkların doğuşunda coğrafya ve çevrenin büyük etkisini de kabul etmek zorunda kalırız. Toplumsal ilişkilerin önemini ne denli savunursak savunalım, nasıl uygarlıkların doğuşunda coğrafya etkenlerini ileri sürmek kaçınılmaz ve bir çelişki oluşturmuyorsa, yine toplumların doğuş aşamasında coğrafyanın önemini kabul etmek toplumları bütün gelişmeleri sırasında coğrafyaya ve dar fiziksel çevreye tutsak etmek anlamına gelmemektedir.

Uygarlığa geçiş döneminde hiçbir insan topluluğu kendi çap ve gücü içinde ne doğa ile olan ilişkilerinde bir yeterliliğe ulaşabilmiş ve ne de bu ilişkiler gerçekleştirdiği örgüt içinde sınırlı kalmıştır. İnsanların gerçekleştirdikleri bu örgütleri, başka deyişle toplumları bu ilişkilerle tanımlamak durumundayız. Ancak toplumsal ilişkilerin kendilerine çerçeve olması gereken örgütleri aşmaları nedeniyle, eğer dikkat edilirse kolayca görülebileceği gibi sosyolojide bugün bile toplumların doyurucu bir tanımı bulunmamaktadır.

Toplumsal ilişkilerin toplumun kendi çerçevesi içinde sınırlanması durumunda uygarlık yolunda belli bir ilerlemenin söz konusu olduğunu da düşünersek kendi ilerlemesinin ön koşullarını yine kendisinde taşıdığını kabul etmek zorunda kalırız. Geçen yüzyıl Batılı düşünürler de Batı toplumları için bu görüşü ileri sürmüşlerdir.

Aynı görüş, Batı'nın XIX. yüzyılda yayılışı sırasında karşısına çıkan tarih içinde kaybolmuş toplulukları açıklamakta güçlük çekmiş ve bu toplulukları Batı gelişmesinin ilk aşamalarında tıkanmış (bu tıkanıklığın nedeni bilinmez kalarak) saymıştır. Bugün Batı'da görülen bazı kurumların ilkel biçimleri bu topluluklarda aranmaya çalışılmıştır.

İnsanlar, önce doğa ile olan ilişkilerini düzenlemek için kendi aralarında toplum olarak örgütlenmişlerdir. Ancak bu örgütlenme, çevre ve çevrenin insanlara getirdiği olanaklar bütün yeryüzünde tek düze olmadığı için çeşitli topluluklar arasında farklılaşmaya yol açmıştır. Bu durum, toplumlar arası yeni ilişkilere yol açmıştır. Toplumların gerçek itici gücü, toplumlar arası ilişkiler olmuştur. Aksi durumda her toplum, kendi içinde kurduğu ilişkilere bağlı olarak seçtiği çözümün en mükemmel biçimini de tanıyabilir ve er geç bu mükemmele kendi çabası içinde erişebilirdi. Ancak tarih, çok ileri bir düzeye ulaştıkları halde kısa süre içinde tarih sahnesinden silinmek zorunda kalmış bulunan uygarlıklara tanık olmaktadır. Ve yine Batı ideolojisinin son dönemde bütün toplumlara dayattığı kendi modeli dışında her toplum için izlemesi gerekli mutlak yol da bilinmemektedir.

Avustralya ve Afrika içlerinde kaybolmuş toplumların uygarlık düzeylerini ancak böyle açıklayabilmek olanağına kavuşabiliriz. Toplumlar arası ilişkilerden uzak kaldıkları ve tarihin bu en güçlü itici gücünden yoksun kaldıkları için söz konusu toplumlar son yüzyıllarda da içinde bulundukları çizginin dışına çıkamamışlardır. Yine Amerika'nın göz kamaştırıcı zenginlikteki uygarlıkları tarihleri boyunca Doğu-Batı çatışmasının dışında kaldıkları için,

ilk karşılarına çıkan Batılı haydutların saldırısında yıkılırken Yakın Doğu ve Asya ülkeleri Batı'nın daha sistemli ve güçlü yayılma siyasetlerine daha ilk günlerden bu çatışma içinde bilenmiş olmaları nedeniyle direnebilmişlerdir.

Toplumların yaşamında toplumlar arası ilişkilerin böylesine önemli bir rol oynaması tarihte bazı gelişmelere yol açmıştır. Bu ilişkiler daha da yaygınlaşmış ve sistemleşmiştir. Sonucunda da toplumların kaderinde etkili iki büyük cephe, Doğu ve Batı cephesi karşımıza çıkmıştır. Yine toplumlar arası ilişkilerin iki cephe içinde yaygınlaşması ve sistemleşmesi sonucu bu ilişkilerden bazılarının kurumlaşmasına ve sürekliliğine yol açmıştır. Yakın Doğu'nun asker devletleri bu gelişmelerin bir sonucudur. Ticaretle de benzer biçimde bazı önemli ilişkilerin kurumlaşmasına izin verir bir sürekliliğe tanık olunmaktadır.

Tarihin başlıca itici gücü Doğu ve Batı cephelerinde odaklanan toplumlar arası çatışmalar olmuştur. Bu çatışma çeşitli olaylar, sürtüşmeler ve savaşlar dizisidir. Bu nedenle olaylar ve savaşlar öyküsü olarak bize kadar gelen geleneksel tarih bilgilerini küçüksemememiz gerekir. Bu tür tarihin küçümsenmesi, Batı'nın kendi üstünlüğüne güvenerek çeşitli sorunların çözümünü sorunun kendisinde bulabileceği inancıyla başlamıştır. Doğu-Batı ticareti gibi, Doğu asker devletleri gibi bazı ilişkilerin sürekliliğinden yararlanılarak bazı kalıp görüntüler içinde karşımıza çıkan olaylar kendi başlarına bir kurum olarak ele alınabilir. Fakat bu kurumların da açıklaması, tarihte çeşitli olaylar dizisi içinde belirlenen Doğu-Batı çatışmasıdır.

Yakın Doğu'da oluşan ve bu arada tarih sahnesinde önde gelen toplumlara yön verip etkileyen Doğu-Batı ilişkilerinde ve bu arada ticari ilişkilerde Doğu ve Batı aralarında bir bütünleşme sağlayabilmek yerine iki ayrı ve karşıt çıkar cephesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu çekişme, Doğu'da İslamiyet'in doğuşu ve Doğu halklarını kendi çevresi etrafında toplamaya başlamasından sonra daha da belirgin bir biçim almıştır. Batı, başlangıçta bu meydan okumaya karşı koyamamıştır. Fakat gerekli gücü kendisinde bulunca Haçlı Seferleri döneminde bu çatışmanın üzerine körükle gitmekten sakınmamıştır.

Tartışacağımız kitap, bu söz konusu dönemi ele almaktadır. Batılı bir yazar tarafından hazırlanmış, Batılı okurlar için yazılmıştır. Ve öncelikle Latin devlet tarihini anlamak bakımından önemlidir. Batı ancak Doğu ile olan ilişkilerinde varolduğuna göre biz de taraflardan birisiyiz. Kitapta verilen bilgilerden, bu bilgilerin kendi çıkar açılarına bağlı olduğunu göz önünden uzaklaştırmamamız koşuluyla öğrenebileceğimiz şeylerin bulunacağı kuşkusuzdur. Bazı konularda Batılı yazarların çalışmalarına başvurduk. Batı, bugün üstünlüğüne olan güvenle çeşitli konuların üzerine gitmekten çekinmeyi sınırlı da olsa bırakmıştır. Yazılış koşulları ve bağlı bulundukları çıkarlar gözden uzak tutulmamak kaydıyla bazı konularda Batı'dan yeni şeyler öğrenebiliriz.

Heyd'in kitabının konusu olan Yakın Doğu'nun geçmişi yurdumuzu ve toplumumuzu yakından ilgilendirmektedir. Yedi yüzyıllık bir dünya imparatorluğunu bu geçmiş içinde ve bu geçmişin oluşturduğu ilişkiler üzerinde

kurduk ve yaşattık. Yine günümüzde Türk toplumu ile ilgili bazı sorunların aydınlığa kavuşabilmesi, Yakın Doğu'nun ekonomik tarihinin iyi bilinmesine bağlıdır. Özellikle Türk toplumuna kapitalist-öncesi ekonomi biçimi yargısının yapılandırılmak istenmesi, bizi bu yargının geçerli olup olmadığını ve eğer geçerli ise kapitalist-öncesi hangi üretim biçimi (ATÜT, feodalizm vb.) ile tanımlanabileceğini araştırmaya itmektedir.

Kitap, yalnızca konu aldığı bölge bakımından değil, incelediği dönem bakımından da bizim için ilgi çekici olmaktadır. Doğu'nun Batı'ya üstünlüğünün belirlendiği Orta Çağ, önce bu nedenle temeline inilmeden bazı kalıp yargılarla geçiştirilmek istenmektedir. Yine de günümüzü bağlayan çoğu model, feodalizm örneğinde olduğu gibi kaynağını Orta Çağ'da bulmaktadır. Ayrıca Doğu ile Batı arasında Haçlı Seferleri sırasında kurulan ilişkiler geleceği, önemli biçim değişikliklerine ve dengenin Batı lehine dönmesine karşın günümüzde de sürmektedir. Haçlı Seferleri, Batı'nın Doğu ülkelerinde ilk koloni edinme deneyleridir. Batı, Yunanlılar döneminde, özellikle İskender yönetiminde ve Roma imparatorluğu sırasında Doğu'ya girmiş ve egemenliğini bu topraklar üzerinde kurmuştur. Fakat bu girişimler, Batı'nın sınırlarını Doğu içlerine kadar genişletme sonucunu getirmiştir. Oysa Haçlı Devletleri'yle Batı, ilk kez deniz aşırı ülkelerde kendisiyle sınırı bulunmayan bölgelerde dünya egemenliğini denetimi altına almak amacıyla köprü başı tutmak çabalarını başlatmıştır. Bu bakımdan Orta Çağ'da Batı'nın Haçlı Seferleriyle Doğu'ya sızıışlannda bugünkü durum ve sorunlarının benzerleriyle karşılaşmaktayız. Günümüz Batı üstünlüğünün dayandığı egemenlik biçiminin ilk örneklerini Haçlı Devletlerinde görebiliriz.

Tarihte ülke ve toplumların Doğu-Batı ilişkileri içindeki yerleriyle orantılı bir öneme sahip olduklarını ileri sürüyoruz. Toplumumuzu tarihi birikim ve zenginlikleriyle tanıyabilmemiz için tarihte bu ilişkilerde ülkemiz ve toplumumuzun oynadığı rolü doğru bilmemiz gerekmektedir. Bu bakımdan Orta Çağ Türkler için ilgi çekici bir dönemdir. Orta Çağ, Türklerin Yakın Doğu'ya girdikleri ve Doğu-Batı çatışmasında ilk kez öncü konumuna geçtikleri dönemdir. Özellikle bizim açıımızdan Orta Çağ, Doğu-Batı ilişkileri üzerinde sonuçları yönünden çok verimli bir dönem olmuştur. Doğu-Batı arasında farklılıklardan, bunun sonucu çatışmalardan ve çatışmadan sonra da etkisini ve önemini sürdüren ilişkiler ve yine bu ilişkilerin oluşturduğu dünya değerleri bulunmaktadır. Bu nedenle daha sonraki dönemlerde Yakın Doğu'daki Türklerin tarihini iyi değerlendirebilmek için başlangıca gitmekte yarar vardır.

Orta Çağ'da Batı tüccar devletleri ilgi çekici nitelikler taşımaktadır. Bu devletler, çeşitli Doğu'ya sızma yollarının oluşturduğu siyasi birliklerdir. Bu sızış sonucu elde edilen bolluk ve zenginlik kendilerini Batı'nın en ileri ülkeleri yapmıştır. Ayrıca Batı için Doğu'ya sızış kendisiyle sınırlı bir olay değildir. Aynı anda Batı temelini de oluşturmaktadır. Aksi durumda Doğu-Batı ilişkilerinin bir çatışmaya dönüşmesine gerek bulunmazdı. Batı için Doğu ticaretinin bir başka biçime bürünmesi ve başka koşullarda sürdürül-

mesi düşünülemediği için söz konusu edilen yalnızca İtalyan ticareti değil, bütün Doğu-Batı ticareti olmaktadır. Ayrıca Doğu ticaretini yeni bir biçimde ve koşullarda sürdürebilme olanağı Batı tarihinde büyük devrim sayılacaktır.

Doğu-Batı ticaretinin kendi çapını aşan, bütün Doğu'nun ve Batı'nın kaderini etkileyen bir önemi vardır. Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin biçimlendiği ticaret yolları, ulaşım örgütleri, vergi ve gümrük sistemleri öncelikle bu ticarete görülen gelişmelere göre belirlenmektedir. Ve en önemlisi bu ticaret, önce Batı'da üretim ve üretimin aldığı biçimler üzerinde de etkili olmuştur. Batı'da kapitalizme geçişin en başta gelen koşulu Doğu'dan gelen zenginliklerin geniş bir pazar için değerlendirilebilmesi ve böylece *sermayeye* dönüşebilmesidir. Böylece eldeki zenginlik en iyi bir biçimde değerlendirilmekte ve kendisini perçinleyebilmektedir.

Ülkelerin bu ticarete aldıkları yer ve buna bağlı olarak kazandıkları önemlerini anlamamızda Kıbrıs'ın özel durumu bize yardımcı olacaktır. Doğu-Batı arasında ticaret yolu da dahil (geçit yolu üzerinde olmak başka) önem taşımaktadır. Orta Asya ve Kuzey Afrika önemli ticaret yolları üzerinde bulunmalarına karşın hiçbir zaman Anadolu ya da Kıbrıs'ın taşıdığı önemi kazanamamıştır.

Orta Asya, Uzak Doğu ticareti geçit yolu üzerinde bulunmaktadır. Fakat aynı anda göçbelerin yerleşik uygarlıklarla olan ilişkilerinin oluştuğu bölgelerdir (Göçebe İmparatorlukları). Orta Asya ve Türklerin şansı, Yakın Doğu bölgesine komşu olmalarından ileri gelmektedir. Yakın Doğu'ya sızıışlarında Çin'e sızıışlarında bulamadıkları bir olanağı, Doğu-Batı ilişkilerinin oluştuğu bir merkezi denetimleri altına alabilmek olanağını bulmuşlardır. Yakın Doğu'da Türkler bu olanaktan en bilinçli bir biçimde yararlanmışlardır. Ayrıca Yakın Doğu'da bulunan koşullar içinde yeni bir siyasetin güdücülerini olmuş ve böylece Yakın Doğu halkları arasında erimeden kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir.

Türklerin Yakın Doğu'ya gelişi, genel Türk tarihi içinde bir dönüm başlangıcı olduğu gibi Yakın Doğu tarihinde de yeni bir çığır açmıştır. Bu bakımdan hem ulusumuz, hem de bölgemizin tarihi açısından Orta Çağ'da Doğu-Batı ilişkilerinin durumunun önemi büyüktür.

Türkler, Yakın Doğu'daki çatışmanın en gergin bir aşamasında ve en ön bir çizgide tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Türkler, kendi siyasetleriyle bu çatışmaya yeni bir yön verdikleri gibi bu çatışma da kaderlerinin belirlenmesinde başlıca rolü oynamıştır. Ayrıca bu dönem ve bu dönemde gelişen olaylar, yalnızca bölgesel (Yakın Doğu) ve özel (Türk tarihi) ilgi konusu değildir. Aynı anda bütün dünya tarihinin gelişmesinde önemli bir yeri vardır.

* * *

Justinien ve Halefleri Devri (W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, ss. 3-28) bölümünde Orta Çağ'da Doğu-Batı ticareti ve bu ticarete taraflar ve bu ticaretin bağlı olduğu genel koşullar tanıtılmaktadır.

Orta Çağ, her belli başlı tarih dönemi gibi önce bizlere Doğu-Batı ilişkilerinde değişikliklere ve yeni bir dengeye işaret etmektedir. Bu nedenle Orta Çağ başlatan barbar istilâsının etkisi öbür istilâların, bu arada Doğu'da görülenlerin aksine gelip geçici olmamış ve Batı'da özellikle devlet ve toplum yaşamında önemli değişikliklere yol açmıştır. Fakat Orta Çağ ile başlayan değişiklikler, hiçbir zaman Yeni Çağ'da görülen değişikliklerle karşılaştırılamaz. Orta Çağ da kuşkusuz Doğu-Batı ilişkilerinde görülen yeni bir dengenin ürünüdür. Ancak bu değişikliğin kaynağı Batı'nın Doğu ile olan ilişkileri değil, her iki cephe dışında kalan ve sonradan Batı ile kaynaşacak olan halklarla olan ilişkileridir. Bu nedenle Orta Çağda Doğu-Batı ilişkileri ağı ve sistemi büyük ölçüde aynı kalmıştır. Değişiklik, bu sistem dışında tarafların gücünde ve araçların kimliklerinde görülmüştür. Yeni bir dengeyle yeni güçler de tarih sahnesinde önem kazanmaya başlamıştır.

Doğu-Batı ilişkilerinin bir önemli biçimi Doğu-Batı ticaretidir. Bu bir yerde tek yönlü bir ticarettir. Doğu'dan, yeryüzünün gerçek zenginlik kaynağı olan Doğu'dan Batı'ya mal akmakta ve buna karşılık Batı Doğu'ya yüklü bir ücret ödemektedir. Bu ücretin yarısı Hindistan'a ödenmektedir. Ancak kurulu sistem ve ilişkiler ağı değişmediği için Yakın Doğu, yine başlıca hedef olarak kalmaktadır.

Gerçekte Mezopotamya ve Mısır da Doğu'nun gerçek üretim merkezleri arasındadır. İlk çağlarda Batı'nın Doğu ticaretindeki başlıca hedefi bu iki üretim merkezi olmuştur. Yakın Doğu'nun Doğu-Batı çatışması içinde bilenmiş bulunması ve bu bölgede askeri ve ticari bakımdan örgütlenmiş olması Doğu-Batı ticaretinde hedefi Uzak Doğu üretim merkezlerine kaydırmıştır. Yakın Doğu'nun üretim merkezi olmak yanında Batı ile ilişkilerin düzenlendiği merkez olması sonucu Batı'nın Doğu'nun üretim merkezleriyle doğrudan ilişkiye girmesini de engellemiştir. (Orta Çağ ilk çağlardan ayıran en büyük özellik, Doğu-Batı ilişkilerine artık Uzak Doğu'nun da yoğun bir biçimde katılması olmuştur. Yakın Çağ Orta Çağ'dan ayıran özellik ise Batı'nın artık Batı-dışı üretim merkezleriyle doğrudan ilişkilere girebilmesidir). Hindistan ticaretinde bütünüyle bir İran tekeline tanık olunmaktadır.

Doğu üretim merkezleri kendi yapıları gereği ticarete yatkın olmamışlar ve bu da Yakın Doğu ticaret merkezlerinin denetimini kolaylaştırmıştır. (Yakın Doğu üretim merkezleri de daha farklı bir özellik göstermemektedir. Bu bölgede Doğu-Batı ilişkilerinin daha yoğun ve sürekli olması sonucu bu ilişkileri örgütlemeyi ve düzenlemeyi üstlenmiş üretim merkezleri dışında devletler ortaya çıkmıştır). Hint tüccarı kendisine yabancı bir halk olarak kalmıştır. Başka deyişle ticaret ve Hint toplumu birbiriyle kaynaşmamıştır. Hindistan'da tüccar olarak ancak Hristiyanlar ya da İranlılar görülmektedir. Hindistan'ın bu özelliğinden yararlanarak Yakın Doğu'daki benzer devletler gibi Seylan önemli bir ticaret merkezi olmuştur.

Uzak Doğu'nun bir başka ticaret merkezi olan Çin de benzer özellikler göstermektedir. Çin tüccarlarının hareket alanı Seylan ve Türkistan'la sınırlı

kalmıştır. (Bu bilgilerden bile Çin'in dünya ticaretinin dışında kaldığını öğreniyoruz. Ayrıca Çin tüccarları üzerine kitapta geniş bir bilgi yok. Bu tüccarların da Hindistan örneğinde gördüğümüz gibi toplumla kaynaşmakta güçlük çektiklerini düşünebiliriz). Bu sınırlardan öteye başka uluslar bu ticarete aracılık etmiş ve bu aracılık ancak İran sınırına kadar söz konusu olmuştur. Görüldüğü gibi İran, Çin ticareti üzerinde de denetimini sağlamıştır.

Çin malları yukarıdaki bilgilerden de anlaşılabilceği gibi kara ve deniz olmak üzere iki yol izleyerek Yakın Doğu'ya ve oradan da Batı'ya ulaşmaktadır. Denizden mallar önce Seylan'a ve oradan da başka gemilerle Basra körfezine yollanmaktadır. Deniz yolunda İran denetiminden kurtulmak bir ölçüde olasıdır. (Yeni Çağda Batı'nın Uzak Doğu ülkeleriyle doğrudan ilişki kurabilmesi yeni deniz yolları sayesinde olmuştur). Seylan'dan Güney Arabistan ya da Habeşistan kıyılarına ulaşan gemiler, İran denetiminden kurtulabilmektedir.

İran, Doğu ile Batı arasındaki bu ilişkiler içinde doğrudan uğraşları yüklenmemiş olmasına karşın başlıca aracı rolünü oynamıştır. Bütün Uzak Doğu ürünleri İran'da toplanmaktadır. Elbet belli bir İran endüstrisinden söz etmek olanağı vardır. Ancak bu endüstri de bütünüyle İran toplumuyla kaynaşmış değildir. Endüstrinin kullandığı emek devşirme yoluyla sağlanmaktadır. Yine aynı biçimde toplum-üstü bir görüntüye sahip sarayın harcamaları da söz konusudur. Yine de Doğu zenginliği ticaretinde gerçek tüketici görüntüsünü almamaya özen göstermektedir.

İran, Doğu ürününün kendi eliyle Batı'ya aktarılmasına ve başka yollarla Batı'ya ulaşmamasına büyük özen göstermiştir. Rolü böylelikle özellikle Doğu mallarının Batı pazarlarına aktarılması olmuştur. Bu nedenle öncelikle bu ticaret üzerinde bir tekel kurabilmek çabasıdır. Bu ticaret için bazı merkezler konusunda Bizans'la anlaşmıştır. Bu arada aracılık rolü karşılığı Doğu ürünlerinin bir bölümüne pay ve haraç olarak el koymaktadır. Ve bunu da İran toplumuna biçim verecek alanlarda kullanmamaktadır. Eğer İran kendi gereksinimleri için bu ticarete katılmış bulursa idi ayrıca bir haraca hak kazanamazdı.

Bu ticarete Bizans da aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizans'ın bu dönemdeki önemi Batı'nın Bizans'ın aracılığına gerek duymasından ileri gelmektedir. Ve bu gereklilik sürdüğü sürece Batı Bizans'a bağlı kalmıştır. Bizans, Doğu-Batı ilişkilerinde karar yerlerini ve köprü başlarını tuttuğu için Batı kendisine gerek duymaktadır. Ve köprü başlarındaki egemenliği sürdüğü sürece Batı içinde Bizans'ın yeri tartışma konusu olmamıştır. Fakat İslamiyet'in yayılması sonucu bu egemenlik sarsılınca Batı'nın Bizans'a karşı tutumu değişmiştir.

Bizans'ta da Saray'ın tüketiciliğine tanık olunmaktadır. Bu tüketiciliği İran konusunda ileri sürülen nedenlerle açıklamak olasıdır. O dönemdeki Batı'nın yapısı bunlara ek nedenlerin de rol oynamasına yol açmaktadır. Bizans, aynı anda Batı içinde Doğu mallarının bir vitrinini oluşturmakta ve

barbarlara Doğu malları tüketiminin üstünlüğünü göstermek istemektedir. Bizans'a bağlanmak Batı için de bu ürünleri elde etmenin tek yoludur. Batı içinde kendisine önderlik sağlayan bir siyasetin gereği olduğu için Bizans'a büyük bir Doğu malları stoku gerekmektedir. Ve yine siyasi nedenlerin önem kazanması yüzünden Doğu hammaddelerinin işlenmesi devlet tekelinde olmuş ve yine bu malların Bizans içinde dolaşımı devlet denetiminde bulunmuştur.

Batılı barbarlardan söz gelişi Cermenler, ticaretten uzak bir halktır. Ve öncelikle toprağa yerleşme kaygısındadırlar. Özellikle Doğu'ya mal ihraç edebilecek durumları yoktur. Zenginlik üretiminde Doğu ile Batı arasında görülen bu fark Bizans ile İran arasında da görülen bazı farklılıklara yol açmıştır.

Karşılıklı çıkarlar sonucu Bizans ve İran bazı konularda ve belli ölçülerde anlaşabilmektedir. Fakat Bizans için İran zorunluluğu güçtür. Gerçekte hem İran'a karşı ve hem de kendisine muhtaçtır. (Bu, tarihte Doğu-Batı çatışmasının en belirgin özelliğidir. Sırasında her iki tarafın da kesin başarılarına karşın birbirlerine duyulan gereklilik tarafların tarih sahnesinden silinmelerini engellemiştir). Bu nedenle İran zorunluluğundan kurtulabilmek için Bizans Habeşistan aracılığını sürekli aramıştır.

Bu arada Kuzey Arapları, İran ile Bizans arasında bu çelişkiden yararlanıp her iki devlet arasında daha çok İran uyruğunu tanıyarak tampon bölge oluşturup tarih sahnesinde yer almışlardır. Bu, ileride tarihte Doğu yanlısı yeni bir siyasetin nasıl oluşabildiği konusunda bizi aydınlatabilir.

Habeşistan ise Truva atı benzeri Bizans yanlısı, İran karşıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Habeşistan Doğu-Batı ticaretine sonradan eklenmiş Bizans çıkarlarına yeni bir çözümdür. Bu nedenle ve Bizans'ın İran üzerinde kesin başarısıyla desteklenmemesi yüzünden (bu durumda Bizans'ın Habeşistan'a gerek duyması için hiçbir neden kalmayacaktır) Arapların başarısına ulaşamamıştır.

Habeşistan'ın Bizans'la yakınlaşması Bizans'la siyasi ve dini bir ortaklığa sahip olmalarıyla biçimlenmiştir. Yine Bizans'ın Kızıldeniz'in kuzey, Habeşistan'ın ise güney kıyılarını denetlemesi bu yakınlaşmanın maddi temelini oluşturmuştur. Habeşistan güney Kızıldeniz kıyılarına tam egemen olabilmek için Güney Arabistan'ı denetlemek istemiş ve böylece tarihte bir Habeş-Arap çekişmesi başlamıştır.

Güney Araplar üzerinde Batı ticaretiyle tam özdeşleşmeden Doğu ile Batı arasında kendi kimliklerini koruyarak bu ticarete aracılık yapan Yahudilerin etkisi büyüktür. (Bu etkiyi İslamiyet'in doğuşunu hazırlayan nedenler arasında saymak olasıdır). Bu nedenle Arap ticareti önce Filistin ve Suriye'ye yönelmiştir. Yine görüldüğü gibi amaç, İran'ı devre dışı bırakmaktır. (Kesin olarak İran'ın devre dışı kalması Arapların tarihte İran'ın yerini almalarıyla sağlanmıştır). Yakın Doğu askeri merkezlerinden uzaklaşabilmek için Kızıldeniz'in Nil'e bağlanması eskidir. Ve Arap egemenliği döneminde de uzun süre bu kanal işler durumunda kalmıştır.

Bizans için Mısır ve Suriye yan merkez konumundadır. (Bölgenin bu özelliği nedeniyle Bizans aracılığını gereksiz sayınca Batı bu merkezlerden çıkarak Doğu ticaretini yeniden düzenlemek amacıyla Haçlı Devletlerini bu merkezlerde kurmaya çalışmıştır). Suriye, Doğu mallarının işlendiği ve Batı'ya yollandığı bir bölgedir. Mısır ise kendisi de bir Doğu üreticisidir. Bu nedenle ticarete önemli bir faaliyeti bulunmamaktadır. Fakat Roma döneminde kendi üretiminin doğrudan Batı'ya aktarılışı sırasında ülkede bu ticaretle ilgili bazı ilişkiler ağı kurulmuş ve bu olay izlerini uzun bir süre sürdürebilmiştir.

Yine İran'ı devre dışı bırakabilmek için Bizans Kırım'da ileri karakollar kurmuş, Çin mallarının Orta Asya üzerinden doğrudan bu karakollara ulaşması yolları aranmıştır. Yine bu ileri karakollar, Bizans'tan Doğu mallarını kuzey Batı'ya ve kuzey Batı ürünlerini Bizans'a ulaştırılması işinde de kullanılmıştır.

Orta Asya Türk imparatorluğu Çin ile İran arasında bir dönemeç görüntüsündedir. Çin'den gelen mallar zorunlu olarak topraklarından geçmektedir. Bu ticaretin sürekliliği, göçebe olmayan tüccar kavimlerin kavşak noktalarını elinde tutan Türklerin egemen olduğu topraklar üzerinde görünmelerine yol açmıştır. Böylelikle İran Doğu ticaretinde bazı kilit noktalar Türklerin eline geçmiştir. İran Türk egemenliğinden kuşkuludur. Çünkü Türkler anlaşmaya varılabilir tüccar değil savaşçılardır. İran, kendi sınır boyunda kendisiyle üstelik Çin ticaretinin denetimi kozunu da elinde tutarak rekabet edebilecek bir güç istemeyecektir. Bu nedenle kuzey ticaretini elinden geldiğince engellemek yoluna gitmiştir.

İran'ın bu engellemesi önünde Orta Asya tüccarları Türkleri Bizans'la doğrudan ilişkiye zorlamıştır. Ve Bizans ve Türkler İran'ın mirasını paylaşmak için aralarında anlaşmışlardır. Türk İmparatorluğu'nun egemenliği uzun süreli olmamış ve bu durum eski tüccar toplulukları sevindirmiştir. Yeni bir düzen yeni çıkarlar, yeni çıkarlar yeni çıkar toplulukları getirir. Bu nedenle yerleşmiş çıkar kesimleri kurulu ilişkileri ve İran da kendi çabalarında yerleşmiş çıkar kesimlerini desteklemiş ve yeniden kuzey ticaretine izin vermiştir.